

Enclaves van leed en werkelijkheid; wiens trauma is ‘Srebrenica’ eigenlijk?*

B. G. J. DE GRAAFF

Nederlands schervengericht

In de toelichting op het besluit van het kabinet-Kok II van 16 april 2002 om af te treden naar aanleiding van de val van de enclave Srebrenica en de moordpartijen die daarop gevolgd waren sprak de premier van ‘een dramatische gebeurtenis in de wereldgeschiedenis, in de geschiedenis van de Balkan en onze nationale geschiedenis.’ (Van Loon, 80) Zes dagen eerder had NIOD-directeur Hans Blom zijn toespraak bij de aanbidding van het zogeheten Srebrenica-rapport aan de regering¹ beëindigd met de vaststelling dat niet zozeer de affaire in Nederland als wel de tragedie in de Balkan de kern van het drama vormde. Beide uitlatingen onderstreepten dat door globalisering en vredesoperaties historische verbanden totstandkomen tussen anderszins niet of nauwelijks met elkaar verbonden plaatsen op aarde.

Mede naar aanleiding van de tienjarige herdenking van de massaslachting verschenen in 2005 diverse boeken over de oorlog die tussen 1992 en 1995 plaatsvond in Bosnië-Herzegovina, de gebeurtenissen in en rond Srebrenica en de verwerking daarvan. De conclusie na lezing van deze boekenstapel kan zijn dat de afzonderlijke werkelijkheden van Bosnië, Nederland en de internationale gemeenschap elkaar indertijd nauwelijks raakten en dat dat ook tien jaar later zelden het geval is. Elk van deze sectoren kent zijn eigen realiteit, zijn eigen pijn en zijn eigen verwerking. Waar de werkelijkheden aan elkaar raken ontstaat vaak frictie. Het roept de vraag op: wiens trauma is ‘Srebrenica’ eigenlijk?

Ondanks de poging van Blom en de auteurs van het onderzoeksrapport van het NIOD het accent in de beschrijving in Bosnië-Herzegovina te leggen, niet als *Verharmlosung* maar omdat zich daar de kern van het conflict afspeelde, blijft in Nederland de neiging bestaan ‘Srebrenica’ vooral als een vaderlandse affaire op te vatten. Dat blijkt bijvoorbeeld alleen al uit de ondertitel van het boek van Van den Boogaard. Nu is het heel goed mogelijk de schijnwerpers te richten op de onbeholpen omgang in Nederland met het gegeven dat Nederlandse VN-militairen ter plekke aanwezig waren toen de enclave viel. Het risico van een eenzijdig Nederlands perspectief is evenwel dat de door de internationale politiek bewerkstelligde tekortkomingen van het mandaat van de blauwhelmen en de realiteiten op de grond, vooral veroorzaakt door het optreden van het Bosnisch-Servische leger, gemakkelijk uit het oog worden verloren. Dat is

* Een overzicht van besproken literatuur vindt u aan het einde van deze bijdrage.

¹ Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie, *Srebrenica, een ‘veilig’ gebied. Reconstructie, achtergronden, gevolgen en analyses van de val van een safe area* (Amsterdam, 2002).

inderdaad het geval bij Van den Boogaard, wat des te opmerkelijker is omdat hij een aantal jaren uitzonderlijk goede reportages stuurde vanuit Bosnië tijdens de oorlog.

De terminologie die indertijd werd gebruikt maakt het auteurs als Van den Boogaard gemakkelijk Dutchbat in gebreke te stellen. De benaming van de VN-vredesmissie luidde UN *Protection Force*, de Veiligheidsraad van de VN had de enclave Srebrenica betiteld als 'safe area' en Nederlandse militairen en politici hadden snoevend gesproken van 'robuust optreden.' Wie de toenmalige Nederlandse autoriteiten aan hun woord houdt, heeft een zaak. Opvallend is echter dat Van den Boogaard meer dan de toenmalige autoriteiten Dutchbat onder vuur neemt. Voor het optreden van de derde rotatie van een bataljon van de Luchtmobiele brigade, Dutchbat III, die aanwezig was ten tijde van de val van de enclave, bestaat volgens hem slechts één woord: lafheid.² (208)

Wie de realiteiten in het oog houdt, begrijpt dat de omstandigheden waarin Dutchbat terechtkwam weinig mogelijkheden voor robuust optreden boden. Niet voor niets was Nederland het enige land dat bereid bleek troepen voor de enclave Srebrenica beschikbaar te stellen. En niet voor niets oordeelde de VN in een eigen onderzoek in 1999 dat de volkerenorganisatie nooit meer een dergelijke missie zou mogen bedenken, omdat ongelukken bijna ingebakken waren in de opzet. Wie meent dat de enclave goed verdedigd kon worden, moet nog maar eens uitleggen hoe dat moest gebeuren met slechts tweehonderddertig militairen in gevechtsfuncties in een enclave van vijftien bij dertig kilometer, waar de observatieposten aan de confrontatielijn zich op vijf kilometer afstand van elkaar bevonden en de wapens van Dutchbat niet verder reikten dan hoogstens anderhalve kilometer. Wie het zogeheten Van Speijk-scenario aanhangt (zowel Van den Boogaard als Heeresma refereert daaraan) en meent dat Dutchbatters een daad van verzet hadden moeten plegen, hoe ineffectief ook, heeft de plicht uit te leggen of hij die keus moreel zou hebben kunnen verantwoorden als de Serven — zoals zij eerder hadden gedaan — daarop een mortierbeschieting op de samengepakte burgervluchtelingen hadden uitgevoerd. Van den Boogaard werpt de vraag op (109), maar doet er vervolgens niets mee. Zoals hij wel meer kwesties niet uitwerkt. Zo vindt hij het een overtuigend argument in het voordeel van een parlementaire enquête dat getuigen onder ede kunnen worden gehoord, terwijl dat bij het NIOD-onderzoek naar Srebrenica niet het geval was. (187-188) Hoe dit voordeel in de verslaglegging door respectievelijk het NIOD en de parlementaire enquêtecommissie heeft uitgewerkt, vermeldt hij echter niet.

Het gaat Van den Boogaard trouwens niet zozeer om de feiten. Hij wilde slechts 'een ideeëngeschiedenis' schrijven over de Nederlandse omgang met 'Zilverstad' ofwel Srebrenica. Wat zijn boek 'vooral niet probeert te doen is beschrijven wat zich in Srebrenica daadwerkelijk heeft voltrokken.' (10) Ja, dan wordt kritiek op het optreden van degenen die daar namens de VN belast waren met het bieden van een vorm van veiligheid aan de moslimbevolking wel erg gemakkelijk en ontaardt een boek, tegen de bedoeling van de auteur in, al snel in een moralistisch traktaat. Wat is 'een verhaal van

² Zie ook R. van den Boogaard, 'Voor de houding van de Nederlandse soldaten in Srebrenica bestaat een woord: lafheid', *NRC Handelsblad*, 25 en 26 juni 2005.

acht jaar uitvluchten, drogredeningen, bedenkelijke zelfrechtvaardigingen, uitstel van executie, late bekeringen, schuldafwijzingen door naar anderen te wijzen' (12) immers anders dan dat? Overigens heeft zijn aanklacht geen vereenzelviging met het standpunt van 'de roemruchte vereniging Vrouwen van Srebrenica' tot gevolg, die op hem vooral de indruk maakt van 'de afdeling Agitprop' van de leidende Bosnische moslimpartij. (144)

Toen Dutchbat III vrijwel ongeschonden terugkeerde, nadat de moslimmannen uit de enclave massaal waren uitgeroeid, leidde dat bij menige Nederlander tot plaatsvervangende schaamte. Ze hadden, in de woorden van Van den Boogaard, persoonlijk 'onze nationale morele voortreffelijkheid verraden.' (76) De NRC-journalist constateert 'een eigenaardige Nederlandse reserve ten aanzien van ... sneuvelbereidheid.' (141) Daardoor 'hebben we ze toch weer op de trein naar Auschwitz gezet', verwoordt hij een gevoel van velen. (265) Met de ironische toonzetting, waarvan Van den Boogaard in de inleiding uitlegt dat hij die gepast vindt voor het onderwerp, schrijft hij: 'Sergeant Arthur Batalona heeft het dan ook al behoorlijk te kwaad: 'Het komt erop neer dat ons bijna wordt verweten dat we levend zijn thuisgekomen.'" (203)

Klachten van Dutchbatters over hun behandeling na terugkeer in Nederland vindt Van den Boogaard gezeur. Niemand heeft volgens hem Dutchbat ooit in staat van beschuldiging gesteld. (13) Het is voor hem de vraag of Dutchbatters ooit voorwerp van veroordeling zijn geworden in Nederland 'anders dan in hun eigen perceptie.' (71) Die opvatting spoort maar moeilijk met zijn bewering dat hij zich niet kan herinneren iemand te hebben gesproken die eraan twijfelde 'dat het weinig verheffend was geweest wat de jongens in Srebrenica hebben gedaan.' (264) De vraag is of Dutchbatters, die ten tijde van de val van de enclave in de rol van *bystanders* opereerden als mededader of als medeslachtoffer van de gebeurtenissen kunnen worden gezien. Van den Boogaard is inconsistent op dit punt. Enerzijds merkt hij op dat er niet één Dutchbatter in Srebrenica was die als held kan worden aangemerkt (211), anderzijds schrijft hij dat enkele Dutchbatters 'ondanks hun organisatie' heldenmoed betoonden en wellicht een lintje verdienen. (260)

Voor de romancier Heere Heeresma jr. is de zaak wel helder. Er was één held, een Dutchbatter die uit genegenheid voor een moslimmeisje verweer biedt tegen de Bosnisch-Servische aanval. Typerend in het boek van Heeresma, die de kritiek op de lafheid van Dutchbat *in extremis* doortrekt, is dat deze enige verzetpleger door zijn medemilitairen wordt doodgeschoten, omdat hij hen in gevaar brengt. De kameraden van zijn observatiepost hebben na de zomer van 1995 als gevolg van hun 'lafheid' zodanige persoonlijkheids- en potentieproblemen dat zij dit trauma door een huurlingenbestaan moeten verwerken. In de terugblikken op de fatale julidagen worden de lezer scènes voorgeschoteld van Dutchbatters die zich vluchtende moslimvrouwen met geweerkolven en brandblussers van het lijf houden en te midden van het tumult in de 'rukcontainer' vertoeven. Rond het lijk van de enige held voeren zij 'een hossende polonaise' uit, zoals ze dat volgens de romanschrijver kort daarna ook met prins Willem-Alexander in Zagreb zouden hebben gedaan. (306) Het boek is een treffende illustratie van het door Van den Boogaard ontkende schervengericht waaraan

Dutchbatters zijn en worden blootgesteld. Zoals gewoonlijk bevonden de beste stuurlui zich weer eens in Nederland.

Lezing van beide boeken roept de vraag op of er sprake is van een werkelijk trauma over 'Srebrenica' in Nederland of dat er slechts sprake is van intern-Nederlands ostracisme gevoed door gevoelens van morele superioriteit. Terecht stelt Van den Boogaard vast dat het aftreden van het kabinet-Kok II, uniek in de Nederlandse staatkundige geschiedenis, een eind maakte aan het politieke debat in Nederland over deze kwestie. Hij constateert het bijna volledige gebrek aan belangstelling voor de werkzaamheden van de parlementaire enquêtecommissie, die dik een half jaar later aan de slag ging. Ook de tienjarige herdenking van de massamoorden trok in Nederland weinig aandacht.

Posttraumatische stress

Als er in Nederland sprake is van een trauma, dan toch vooral bij de militairen van Dutchbat III. De interviews met 171 Dutchbat-soldaten die ten tijde van de val van de enclave in Srebrenica aanwezig waren, afgedrukt in de bundel van Praamsma, Peekel en Boumans, vormen een lange litanie van klachten over het gebrek aan erkenning en de ondervonden moeilijkheden bij terugkeer. Tweeërlei reactiepatroon is bij de veteranen herkenbaar. Enerzijds zijn er Dutchbatters die voor zichzelf hebben vastgesteld dat zij hebben gedaan wat zij konden en daarmee basta. Anderzijds zijn er militairen die nog steeds tobben met de gevoelens van machteloosheid dat zij niet meer konden doen en de zinloosheid van hun aanwezigheid. Uit de laatste categorie getuigen velen van slaapstoornissen en problemen in de relationele sfeer of op het werk. Een aanzienlijk deel kampt met een posttraumatische stressstoornis. Bijna veertig procent van de geïnterviewden heeft op enig moment psychologische hulp nodig gehad. Mentale crises zijn vaak getriggerd door opmerkingen van collega's of in het café over lafheid of medeplichtigheid aan de massamoorden. Werken bij de Landmacht biedt geen bescherming tegen verwijten, zoals blijkt wanneer een aantal Srebrenicagangers tijdens een schietweek op de Harskamp krijgt te horen: 'Twee dooien [in eigen gelederen] was niet genoeg!' Met als gevolg een massale vechtpartij, die door politie en marechaussee moest worden beteugeld. De spanning uit zich inderdaad vaak in agressie of de behoefte een kick te zoeken, omdat na terugkeer in Nederland alles wat daar gebeurt onbelangrijk lijkt. Anderen worden om diezelfde reden apathisch. De samenstellers van de bundel met interviews hebben zich tot het uiterste ingespannen om gevallen van zelfmoord onder de voormalige Dutchbatters te achterhalen, waarover herhaaldelijk in de media is gesproken. Zij hebben er geen gevonden; wel stuitten zij op enkele zelfmoordpogingen.

Van alle behandelde boeken biedt deze bundel interviews de meeste noviteiten. Diverse Dutchbatters melden dat zij tevoren indicaties van zowel Servische als moslimkant kregen over een op handen zijnde aanval of zelf Bosnisch-Servische troepenverplaatsingen vaststelden. (233, 237, 300, 322) Deze geruchten in combinatie met het gevoel in de steek gelaten te zijn door de VN veroorzaakten onrust onder de Nederlandse blauwhelmen. Enkele weken voor de aanval kreeg bedrijfsmaatschappelijk werker kapitein Dijkman tal van testamenten van de manschappen in handen geduwd.

Een andere kwestie die lange tijd de Nederlandse berichtgeving na Srebrenica beheerste betrof een mislukt fotorolletje waarop enkele lijken in de omgeving van de compound van Dutchbat in Potocari te zien zouden zijn geweest. Tal van onderzoeken hebben telkens opnieuw uitgewezen dat de enige plausibele reden voor de foutieve ontwikkeling van het fotorolletje een blunder is van een laborant van de Nederlandse Militaire Inlichtingen- en Veiligheidsdienst (MIVD), maar de verdenking leidt een hardnekkig bestaan. Blijkens het boek van Banning en De Koning hebben ook de aanklagers bij het Joegoslavië-tribunaal nooit kunnen geloven dat er sprake was van een ongeluk bij de ontwikkeling. (59) Praamsma, Peekel en Boumans drukken interviews af waaruit zou blijken dat er naast het bewuste rolletje meer filmpjes zouden zijn verdwenen, niet bij de MIVD, maar bij drie afzonderlijke commerciële ontwikkellaboratoria. (225, 254) Illustratief voor de gezapigheid die bij de Nederlandse media intrad na het aftreden van de regering-Kok II is echter dat deze beweringen daar nauwelijks aandacht kregen.

De interviews bieden ook aanvullende informatie over de gedragingen van de Dutchbatters voorafgaand aan en tijdens de val van de enclave. Opmerkelijk is hoe weinig de moslimbevolking van de enclave daarbij aan bod komt. Mogelijk is deze figurantenrol voor de bevolking een gevolg van de selectie die de interviewers maakten in de vraagesprekken. Helaas leggen zij daarover geen verantwoording af. Uit hetgeen wel is afgedrukt krijgt de lezer evenwel de indruk dat de Dutchbatters mentaal ver afstonden van de lokale bevolking. Dat kwam deels voort uit door de leiding opgelegde omgangsverboden. Voorzover er sprake is van contact, gaat het vooral om illegale contacten: prostitutie en zwarte handel. Op de observatieposten in de periferie van de enclave ontstond een relatie met de bevolking overigens gemakkelijker dan op de compounds in Potocari en Srebrenica, waar de commandanten hun macht deden gelden. Veel Dutchbatters vonden zowel de Servische als de moslimbevolking, die al een paar jaar oorlog achter de rug had, agressief en voelden zich vijandig bejegend. Onderweg naar Srebrenica werden de Dutchbatters bekogeld met ijsballen en stenen en urenlang onderworpen aan vernederende identiteitscontroles bij checkpoints. De bevolking in de enclave vormde 'een samenleving van angst, agressie, intimidatie, diefstal, moord onderling', aldus een van de getuigenissen. (50) Moslimstrijders verklaarden delen van de enclave taboe voor Dutchbatters, enkele malen gijzelden zij Nederlandse militairen, patrouilles werden soms beschoten, diefstal kwam herhaaldelijk voor en moslims riepen tegen de blauwhelmen dat zij naar huis moesten gaan. 'We waren bang voor de moslims dan voor de Serven', aldus een soldaat. 'We hadden totaal geen overwicht', verklaart een sergeant over de relatie tot de moslimbevolking. De Nederlandse vredessoldaten waren onthutst door de wrede heden die belligerenten bedreven of zeiden te bedrijven. Zij delen over het algemeen de kwalificatie 'no good guys, no bad guys' van hun commandant Karremans of zoals een van hen in zijn agenda schreef: 'klote-Serven, moslimtuig.' (259) Nogal wat Dutchbatters stonden daarom weinig sympathiek tegenover de bevolking die zij juist terzijde moesten staan.

Wat Dutchbatters ook irriteerde was dat moslimstrijders de observatieposten van de blauwhelmen gebruikten als schild bij hun operaties. De dood van soldaat Raviv van Renssen door toedoen van een moslim, die wilde verhinderen dat de bemanning van een

observatiepost zich terugtrok, bevestigde voor veel Dutchbatters het beeld dat ze de gegijzelden van agressieve moslims waren. Wat er bij verscheidene Dutchbatters bovendien inhakte was dat zij meenden moslims te hebben zien lachen om zijn dood. Het was volgens sommigen fnuikend voor hun bereidheid op te treden tijdens de inname van de enclave en leidde tot reacties als 'dikke nek, ik ga de bunker in, daar is het veilig, laat die mensen die lachen over de dood van Raviv maar even zitten' (92), 'ik dacht ...: wat krijgen we nou, waarom zitten we hier? Zoek het zelf uit als jullie willen moorden en plunderen' (95) en 'even dacht ik: ga dan helemaal maar naar de kloten' (304)

Onder de druk van de aanval werden sommige Dutchbatters volstrekt apathisch. Een soldaat meldt: 'De vluchtelingen waren een last die ik niet meer kon dragen. Ik zag de bussen, de mannen van de vrouwen gescheiden worden, het huis waarin mannen verdwenen die je, na een duidelijk hoorbaar schot, niet meer terugzag. Ik zag het allemaal maar voelde niets en dacht alleen: als zij weg zijn, kan ik ook.' (101) Anderen gingen op bed liggen of misschien wel sporten. (297, 307) En weer anderen verleenden hulp waar ze konden maar zonder erbij stil te staan: 'Soms was het net of je er geen deel van uitmaakte. Dat heeft me gered.' (340)

De uitzending van de Dutchbatters was een geval van wat de Canadese historicus Michael Ignatieff noemt 'virtue by proxy'.³ Een kleine groep Nederlandse twintigjarigen, die vaak in de eigen maatschappij moeilijk emplooi vonden, was uitgezonden om in een complexe en cultureel verwarrende context te doen waartoe de internationale gemeenschap op eigen kracht niet in staat was. Intussen kon het Nederlandse thuisfront menen in elk geval iets te hebben gedaan. Uit de interviews wordt duidelijk dat sommige uitgezondenen nog kinderen waren. Een van hen, indertijd negentien jaar, vertelt: 'Het was het eerste buitenlandse reisje zonder mijn ouders.' (101) Sergeants merken over de aan hen toevertrouwde soldaten op: 'Het waren broekies met een levenservaring van niks' (56); het ergste wat ze hadden meegemaakt was 'belletje trekken en betrappt worden door de buurman' (357) en 'Zijn moeder stuurde me kaarten: of ik goed voor hem wilde zorgen.' (351) 'Wij waren padvindsters, zij hadden oorlogservaring', typeert een soldaat het verschil tussen Dutchbat en de belligerenten in Bosnië. (148)

Uit de verslagen wordt veel duidelijker dan tot nu toe dat een aanzienlijk deel van de Dutchbatters heel wat ernstige mensenrechtenschendingen waarnam tijdens en kort na de val van enclave. Ze zagen hoe in dorpjes in de enclave brand werd gesticht en gemoord, ze hoorden het geluid van sporadische executies, luisterden naar een Serf met gewetensnood over de moordpartijen die gaande waren, ze zagen speciaal getrainde Duitse herdershonden met bebloede snuiten, constateerden grote aantallen lijken op voertuigen op en langs de weg, alsmede bergen weggeworpen kledingstukken en pasjes en ze registreerden het geschreeuw van vrouwen die — zo begrepen zij — verkracht werden. Het feit dat zij niet eerder zo openlijk over deze misdrijven spraken wijten zij aan druk van de legerleiding direct na aankomst in Zagreb en van debriefers in Assen om de ernst van wat zij hadden gezien te bagatelliseren.

³ M. Ignatieff, 'Introduction: virtue by proxy', in: A. Danchev, Th. Halverson, ed., *International perspectives on the Yugoslav conflict* (Oxford, 1996) x-xi.

Op enkele uitzonderingen na bestaat er onder de geïnterviewde Dutchbatters nu geen belangstelling voor het lot van de bevolking. Misschien omdat, zoals een militair zegt, ‘het’ dan te dichtbij komt. (242) Typerend is het verhaal van een voormalige Dutchbatter en een moslim die levend uit de enclave kwam en die nu op dezelfde basisschool werken. Ze weten van elkaar dat ze in Srebrenica waren, maar hebben er nog nooit over gesproken. (298) Of dat van een Dutchbatter die in Nederland een moslim uit Srebrenica ontmoette, voor de koffie werd uitgenodigd, maar niet ging. (309) In de nachtmerries van de Dutchbatters duiken vooral de kleine jongens op, de zogeheten ‘Elvisjes’, persoonlijke vriendjes zoals bijna elke Nederlandse blauwhelm er tijdens de uitzending een had. Diverse Dutchbatter zijn intussen wel terug geweest in Srebrenica of willen er nog heen. Ze beschouwen het als een goede manier om een episode in hun leven af te sluiten.

De uitgezondenen kunnen de kritiek die zij bij terugkeer in Nederland kregen niet begrijpen. Het onbegrip voor de reactie van de Nederlandse bevolking begint voor sommigen al met het feest na aankomst in Zagreb. Voor hen is het nog steeds een bevrijding, een ontlading, de mooiste gebeurtenis in hun leven. Zij begrijpen dat ze dat niet kunnen uitleggen aan vrienden en familie. Ze geven vooral de media de schuld van het onbegrip. Ook onderzoeken naar wangedrag, zoals rechts-extremisme, liggen hen zwaar op de maag. Discussies over interpretatieverschillen zijn vrijwel onmogelijk, want de Dutchbatters reageren op kritiek van mensen die er niet bij waren te midden van de stank van angstzweet en dood, de herrie, de paniek en de hitte en die niet al een halfjaar het gevoel hadden gehad dat alles wat er in de enclave gebeurde werd bepaald door de Serven, met vragen als: ‘Waar was jij op het moment dat ik daar rondliep? Toen zat jij op je luie reet in het café!’ (339) ‘Waar was jij toen het fout ging? Waarom ben je ons niet komen helpen?’ (346)

Gezonde en ongezonde introspectie

De kritiek van de Dutchbatters op de media en het boek van Van den Boogaard maken nieuwsgierig naar een kritisch oordeel over de opstelling van de Nederlandse pers ten tijde van het Bosnische conflict. Van den Boogaard signaleert immers dat in de nasleep van het conflict de media geen pluim verdienen, bijvoorbeeld omdat zij vaak ‘oude prakken’ opwarmden en als journalistieke noviteit opdienden. (107, 129, 178) Helaas voegt de dissertatie van Ruigrok — de promotor was prof. dr. K. Schönbach — over de Nederlandse mediaberichtgeving tijdens de Bosnische oorlog weinig toe aan wat al door het NIOD-rapport in 2002 bekend was geworden. In een als wetenschappelijke proeve van bekwaamheid gepresenteerd onderzoek zou om te beginnen discussie met de bestaande bevindingen mogen worden verwacht. Helaas ontbreekt die nogal eens. Ruigrok baseert zich voornamelijk op de ondersteunende studies van J. Wieten en P. Heerma, haarzelf en O. Scholten bij het NIOD-rapport en gaat niet in discussie met de

bevindingen van het hoofdrapport.⁴ Voorzover zij ernaar verwijst (overigens zonder paginanummers) is het naar de epiloog.

Ernstiger nog is dat de werkelijkheid van Ruigrok vaak een papieren of cijferrealiteit is. Zij baseert zich op data en een chronologie die ten behoeve van het NIOD-rapport werden aangelegd om aan te tonen dat de Nederlandse journalistiek vooringenomen berichtte over het Bosnische conflict en trachtte de politieke agenda te beïnvloeden in de richting van interventie ten faveure van de Bosnische moslims. Opinies telden voor de Nederlandse journalistiek zwaarder dan feiten. De data van Ruigrok hebben betrekking op artikelen uit *NRC Handelsblad*, *de Volkskrant* en *de Telegraaf* in de periodes augustus 1992, januari tot augustus 1993 en enkele maanden in 1995. De beperkingen van die specifieke uitsnedes in de tijd en de keuzes die zijn gemaakt in de NIOD-chronologie verdisconteert zij zelden in haar conclusies. Zo meent zij dat er in augustus 1992 sprake was van een emotionering van het debat zonder dat zij de voorafgaande periode heeft onderzocht. Lezing van het hoofdrapport van het NIOD zou haar hebben geleerd dat de meer emotionele toonzetting al eerder begon. Telkens opnieuw benadrukt Ruigrok de opinie- en beleidsbepalende invloed van de televisiebeelden van mannen in het kamp Trnopolje op 6 augustus 1992, terwijl ze meerdere keren — kennelijk zonder dit zelf op te merken — informatie verschaft waaruit blijkt dat de publieke opinie al daarvoor 'om' was. (bijvoorbeeld 13, 82)

Zo staat haar dissertatie vol met zichzelf bevestigende aannames en komen er nogal wat feitelijke onjuistheden in voor. Het proefschrift bevat verder vooral vaststellingen, maar draagt meestal geen verklaringen aan. De uitspraken over de opstelling van de Nederlandse media worden zelden vergeleken met ruim voorradige onderzoeken naar de rol van de media in andere westerse landen ten aanzien van de oorlog in Bosnië.

Van den Boogaard laat zien hoe in diverse kunstuitingen na 1995 het optreden van de Nederlandse politiek en de media inzake de oorlog in Bosnië en in het bijzonder ten aanzien van Srebrenica exemplarisch is geworden voor feilen van de Nederlandse samenleving.⁵ Voorzover er zo'n koppeling is, geldt dat evenzeer voor diverse van de hier besproken boeken. Ze getuigen van gemakzucht. Beeldvorming en opinies worden belangrijker gevonden dan feiten. Navelstaarderig verabsoluteren de auteurs de gebeurtenissen in Nederland met veronachtzaming van aandacht voor gelijktijdige ontwikkelingen in het buitenland. Een schrijver als Van den Boogaard legt een afkeer jegens 'Den Haag' aan de dag die niet onderdoet voor de rancune jegens de politici van de naar Nederland teruggekeerde Dutchbatters. De ramp van Srebrenica wordt genivelleerd tot het polderniveau door al te gemakkelijke verwijzingen naar de vliegcrash in de Bijlmer, de vuurwerkcrash in Enschede en een cafébrand in Volendam. Incidentenpolitiek vindt haar evenknie in incidentenjournalistiek. Korte termijn

⁴ O. Scholten, P. C. Ruigrok, P. E. Heerma, *In Sarajevo wordt geschoten, in Genève wordt gepraat. Een onderzoek naar de berichtgeving in vier landelijke dagbladen over het conflict in voormalig Joegoslavië van januari tot en met december 1993* (Amsterdam, 2002) tekst op de CD-ROM met bijlagen bij het NIOD-rapport over Srebrenica (zie noot 1).

⁵ Zie ook H. Vuijsje, 'De Dutchbatters waren typische Hollanders: dat is niet mijn pakkie-an', *NRC Handelsblad*, 25 en 26 juni 2005.

effectbejag wordt belangrijker gevonden dan onderzoek naar oorzaken en consequenties op de langere termijn of naar de bredere context.

Het boek van Emir Suljagic, *Postcards from the grave* (met een verwijzing naar de documentaire 'Srebrenica. A cry from the grave') doet daarom weldadig aan. Suljagic was in 1995 tolk van een van de militaire waarnemers van de VN, de Nederlandse majoor De Haan. Na de oorlog werd hij journalist van het onafhankelijke Bosnische tijdschrift *Dani* en hij woonde twee jaar in Den Haag als verslaggever bij het Joegoslavië-tribunaal. Het kostte hem grote moeite zijn verhaal over het leven in de enclave tussen 1992 en 1995 op papier te zetten. Niettemin is het zeer terughoudend en met distantie geschreven. Het boek heeft soms literaire kwaliteiten en is niet zo egocentrisch als veel van de Dutchbat-interviews. Het laat zien hoe de tiener Suljagic een snelle volwassenwording doormaakte door de oorlog in Bosnië en de honger en veranderde van een bedeesde jongen in een agressieve jongeman die nog weinig illusies heeft. Suljagic besteedt veel aandacht aan de maffiastructuur die Srebrenica in zijn greep had ('scum, criminals, former prisoners, corrupt policemen', 27), aan de rechteloosheid van de inwoners en aan hun angst voor autoriteiten binnen en buiten de enclave. Hij somt diverse moorden op die onbestraft bleven omdat zij werden begaan door de leiders in het 'veilige gebied.' Naast een externe was er volgens hem dan ook een interne belegering, die verantwoordelijk was voor een groot deel van de wanhoop, de onzekerheid, de uitzichtloosheid en het gebrek aan voedsel bij de bevolking. 'During the day we fought against the Serbs, and during the night we fought against each other for every bit of food.' (62) Na de val van Srebrenica ontdekte hij dat de lokale bestuurders grote voorraden hadden achtergehouden voor zichzelf. Suljagic beschrijft het proces van decivilisering en ontmenselijking dat al in 1992 begon en waarmee de Dutchbatters zouden worden geconfronteerd.

De Bosnisch-Servische aanval in 1995 was voor hem 'just a matter of time' geweest. (12) Hij was al meer dan een maand vóór de aanval gestuit op een rapport van de militaire waarnemers van de VN over Bosnisch-Servische troepenontploffingen rond Srebrenica. Zoals alle lokale tolken briefde hij zulke informatie dadelijk door aan de leiding van de moslimstrijdkrachten in de enclave. Die bleek echter door eigen patrouilles al op de hoogte te zijn. Dat de moslimstrijdkrachten geen adequatere maatregelen ter verdediging namen wijt Suljagic aan het feit dat commandant Naser Oric inmiddels uit de enclave was vertrokken en zijn plaatsvervanger aarzelde, terwijl de legerleiding in Tuzla eveneens aan de rem hing. De bevolking was bovendien murw na drie jaar isolement. The Dutchbatters noemt hij 'cold and disinterested', in vergelijking ook met de Canadese militairen die voordien in *safe area* Srebrenica waren gestationeerd. (86) Ook bij hem treft de lezer in hoofdzaak slechts informatie aan over prostitutie en zwarte marktactiviteiten als scheidslijn-overschrijdende activiteit tussen de twee groepen in de enclave.

Interessant is dat volgens Suljagic een andere tolk, Hasan Nuhanovic, degene was die met het idee kwam om een lijst op te stellen van de mannen die zich nog op de compound bevonden en niet plaatsvervangend Dutchbat-commandant Franken. Het werd de fameuze lijst van 239 (sommige mannen tekenden niet), waarover later zoveel te doen is geweest. Suljagic bevestigt wel dat het Franken was die de naam van de broer

van Nuhanovic afstreepte van een andere lijst, die van VN-medewerkers, in weerwil van talloze pleidooien van de tolk.

In de Dutchbat-interviews komt vrijwel geen informatie voor over de dikke week op de Dutchbat-compound tussen de evacuatie van de moslimbevolking en het vertrek van de blauwhelmen. We zouden zo graag weten wat er toen is gezegd en gezwegen, maar ook bij Suljagic treffen we op dit punt vergetelheid: 'I really do not know how many more days went by before we left Potocari.' (258) Na de val van de enclave rust op zijn schouders de schuld van het overleven en heeft hij moeite moeders van overleden of vermiste vrienden onder ogen te komen.

Opmerkelijk in de beschrijving van Banning en De Koning over het Joegoslavië-tribunaal is hoe weinig aandacht de aanklagers daar aanvankelijk hadden voor 'Srebrenica', dat toch al kort na de gebeurtenissen bekendheid kreeg als de grootste massamoord in Europa sinds de Tweede Wereldoorlog. Pas in 1997 werd er een onderzoeksteam voor dit misdrijf opgericht. Tot die tijd had één medewerker aan het probleem gewerkt, Jean-René Ruez, die officieel deel uitmaakte van het team dat zich met Sarajevo bezighield, dat met bijvoorbeeld de Kroatische moordpartij in Ahmici aanmerkelijk meer aandacht kreeg. Het Tribunaal in Den Haag blijkt een in zichzelf gekeerde organisatie te zijn. Onderzoekers van verschillende teams gingen elkaar haten, omdat de slachtoffers van het ene team de daders van het andere team waren: 'Ze waren elkaar als dader gaan zien.' (92-93) Ook uiteenlopende ideeën over de te voeren strategie zorgden voor onenigheid binnen het kantoor van de aanklagers. Zo verbaasden sommigen van hen zich erover dat Slobodan Milosevic in de aanklacht tegen hem werd beschuldigd van het plegen van genocide met betrekking tot Srebrenica, maar hoofdaanklager Carla del Ponte liet hen weten dat het bewijs daarvoor nog wel gevonden zou worden. Haar plaatsvervanger Graham Blewitt zei bij zijn afscheid van het Tribunaal dat hij misschien twee boeken zou schrijven over zijn verblijf in Den Haag: 'Een over het werk, en een over de intriges.' (253) Intussen had het Tribunaal 'zijn belangrijkste klanten', aldus oud-adviseur van de aanklagers Bill Stuebner, de inwoners van ex-Joegoslavië, jarenlang vergeten. (239) Pas in de zomer van 1999 werd er een zogeheten *outreach*-programma in het leven geroepen, dat de public relations van het Tribunaal in de regio zelf moest verbeteren. Het werd geen succes.

Interesse voor de overlevenden

Misschien nog het sterkst zijn de blijvende banden die tussen het Westen en Bosnië zijn gesmeed als gevolg van de oorlog aanwezig in de boeken van een Belgische en een Nederlandse journaliste, Vanlerberghe en Van Loon. Zij trokken zich het lot aan van de overlevenden, in het bijzonder vrouwen, omdat zij zoals Vanlerberghe schrijft 'de meest kwetsbare groep' vormden in en na de oorlog. (141) Dat laatste is overigens een aanvechtbare stelling in het licht van de dood van meer dan zeventuizend moslimmannen uit Srebrenica. Of afgezet tegen de constatering van een door Van Loon geciteerde hulpverlener uit de Republika Srpska: 'Mannen van dertig jaar lijken overdag goed te functioneren. Maar 's nachts hebben ze nachtmerries, dat hoor ik van hun vrouwen.' (145)

Vanlerberghe bezocht voormalig Joegoslavië al tijdens het begin van de oorlogen daar in 1991 en besloot bijna tien jaar na de akkoorden van Dayton, die een eind aan de oorlogen in Kroatië en Bosnië maakten, samen met een Franse vriendin terug te keren om te bezien of haat er inmiddels plaats had gemaakt voor begrip en vergeving. Het boek stemt weinig optimistisch. Er is in Kroatië en Bosnië weinig vergeven. ‘De haat spat er overal af’, zoals een respondent in Srebrenica zegt. (130) Heel af en toe is er een glimp van hoop op relaties over de etnische scheidslijn, maar meestal is daar een helpende, zo niet een duwende hand van over de landsgrenzen voor nodig. Wel signaleert Van Loon de populariteit van de Bosnische tv-serie ‘Viza za buducnost’ (‘Visum voor de toekomst’), een hilarische soap over de lotgevallen van een Servische familie die na de oorlog terugkeert naar huis en dan gedwongen moet samenwonen met de moslimfamilie die zij daar aantreft. Ze maakt ook melding van betere samenwerking van de Servische en moslimbestuurders in Srebrenica en de oprichting van een interetnische voetbalclub aldaar. Het nog verse verleden is echter vaak te pijnlijk om te worden blootgelegd, niet alleen om wat de andere partij deed, maar ook omdat vrouwen zich stilletjes afvragen wat hun man deed in de oorlog. (37)

In de publicatie van Vanlerberghe komt in de verhalen van vrouwen uit Srebrenica een enkele maal ook Dutchbat ter sprake: ‘De situatie werd steeds moeilijker. Ook voor ons, als moeders vooral. Er waren verkrachtingen, maar ook onze meisjes gingen flirten. Vooral met de blauwhelmen. Dat internationale trok hen allicht aan en zeker de welstand. Ze kwamen naar huis met een pakje sigaretten of een geschenkje. Ach, je kan het misschien begrijpen, ze waren jong en hadden genoeg van die bommen, ze wilden leven. Maar wij moeders hadden op die manier het gevoel dat de vijand overal zat. Als we niet voor granaten moesten schuilen, of voor onze mannen vreesden die ergens aan het vechten waren, moesten we ons voor onze dochters schamen die van de mannelijke aanwezigheid profiteerden om hun verleidingskunsten uit te proberen.’ (98) Een andere vrouw noemt de Dutchbatters, ‘niet echt vriendelijk’, ‘soms uitgesproken arrogant’ (98), net als bij Suljagic in vergelijking met de Canadezen, die weliswaar even ‘machteloos waren. Maar zij gaven tenminste de indruk dat ze om ons gaven.’ (99) De weinige keren dat Dutchbatters iets ondernamen pleit het in feite nog tegen hen. Zo vertelt een vrouw over een Dutchbatter die er ten tijde van de scheiding tussen mannen en vrouwen op het moment van evacuatie met bussen bij een Bosnisch-Servische militair op aandrang een jongen met zijn moeder mee te laten gaan met woorden in de zin van ‘Kom, laat hem leven.’ (106) Met andere woorden, Dutchbatters wisten dat de mannen het niet zouden overleven. Een van de geïnterviewde soldaten in het boek van Praamsma c. s bevestigt die indruk: ‘Je weet gewoon: als ze mannen zoeken tussen de 17 en 65, dan gaan die dood.’ (295)

Van Loon, freelancer voor de *Meppeler Courant*, raakte pas vijf jaar na ‘Srebrenica’ betrokken bij Bosnië als gevolg van een project van de Stichting Motherhood voor een vredespark in Tuzla. Met bijna de opwinding van de vooravond van een schoolreisje begonnen aan haar eerste bezoek aan Bosnië, was ze geschokt door de geringe aandacht van Nederland voor de overlevenden van het drama van Srebrenica en door de staat van ontredering en verpaupering waarin velen van hen jaren na het drama nog leven. ‘In Nederland ging de discussie vooral over de schuldvraag. Er werd nauwelijks gesproken

over het lot van de duizenden nabestaanden.’ (35) In Bosnië constateerde ze hoe weinig contact er bestaat tussen de overlevenden van Srebrenica en vertegenwoordigers van de internationale gemeenschap. Ze citeert een van de vrouwen: ‘We leven in twee verschillende werelden.’ (48) Zelfs van hun landgenoten, in het bijzonder politici, hebben de vrouwen van Srebrenica weinig te verwachten (67, 101, 123, 130): ‘... de waarheid is dat deze vrouwen door iedereen zijn verraden. *They have been left alone.*’ (102)

Uit de boeken van Vanlerberghe en Van Loon blijkt hoe de oorlog in Bosnië-Herzegovina families uiteen heeft geslagen, hoe in Bosnië zelf vaak de moeders achterbleven, terwijl de kinderen op zoek gingen naar een beloftevollere toekomst buiten de landsgrenzen om te ontsnappen aan ‘het kloteleven in Srebrenica’ (Vanlerberghe 132) en andere Bosnische steden en dorpen. Ook hier bestaan enclaves van verdriet, van geografisch en contextueel bepaald verdriet, van dochters die bij bezoeken van of aan hun moeders vinden dat de laatsten op hun zenuwen werken. ‘Weduwe van Srebrenica’, schrijft Van Loon over de in Bosnië achtergebleven vrouwen, werd een ‘nieuwe identiteit; alles wat ze vroeger hadden, wie ze dachten te zijn, was ... weggefallen.’ (37) Families die nog wel in Bosnië bij elkaar bleven maken daar vaak deel uit van enclaves van vluchtelingen. Woorden als triestheid, eenzaamheid en ontgoocheling markeren de teksten van de twee journalistes.

Maar ook deze vrouwen met hun belangstelling voor hun seksegenoten in Bosnië kunnen geen blijvende band onderhouden. Ze moeten vertrekken. Ze hebben hun ‘eigen druk leven’, schrijft Vanlerberghe bijna aan het eind van haar hernieuwde kennismaking met voormalig Joegoslavië. (118) Van Loon, die vanaf 2000 verscheidene bezoeken aan overlevenden van Srebrenica bracht, noemt het moeilijk voor langere tijd mee bedolven te zijn ‘onder een lawine van ellende en wanhoop.’ (Van Loon, 17) ‘Ik kreeg de neiging om te braken, om weg te vluchten. Weg van dit lijden, weg van de weë geur van open doorligplekken, weg uit dit troosteloze oord.’ (46) Banning en De Koning maken melding van ernstig alcoholmisbruik onder de Tribunaalonderzoekers omdat ze moeite hadden de ellendige verhalen die hun onder ogen kwamen te verwerken. (148) Dit soort constatering maakt de beleving van twintigjarige Dutchbatters zoveel begrijpelijker.

Verdeelde of gedeelde werkelijkheid

Het heet dat de waarheid het eerste slachtoffer van de oorlog is. Misschien is het beter te zeggen dat een gezamenlijke waarheid het eerste slachtoffer is. Dutchbatters, overlevenden uit de moslimbevolking, Nederlandse journalisten, allen hebben zij hun eigen waarheid aan Srebrenica overgehouden. Maar, zoals de schrijfster Ferida Durakovic ten tijde van de tienjarige herdenking van ‘Srebrenica’ stelde: ‘Niemand heeft het alleenrecht op Srebrenica. Het is niet van de Bosnische moslims, de natie van de slachtoffers. Het is niet van de Serviërs, de natie van de daders. En het is ook niet van de Nederlanders ... Srebrenica gaat ons allemaal aan.’⁶ Leed kan niet geannexeerd worden, niet gemonopoliseerd en kan moeilijk worden vergeleken. In een globaliseerde wereld zal naar vormen moeten worden gezocht die het mensen over

⁶ O. Tempelman, ‘Srebrenica, wat kunnen we anders doen dan herdenken?’, *de Volkskrant*, 9 juli 2005.

grote afstanden mogelijk maken smartelijke ervaringen te delen. Historici gewend aan de gelaagdheid en veelzijdigheid van de geschiedenis kunnen daaraan een bijdrage leveren. Zij zullen er echter op bedacht moeten zijn dat maatschappelijk geladen debatten zich niet altijd door hun bevindingen laten beïnvloeden. Dat wil evenwel niet zeggen dat zij zich daartoe niet moeten (blijven) inspannen.

Bespreking naar aanleiding van in 2005 verschenen publicaties:

C. Banning, P. de Koning, *Balkan aan de Noordzee. Over het Joegoslavië-tribunaal, over recht en onrecht* (Amsterdam: Prometheus, Rotterdam: NRC Handelsblad, 2005, 304 blz., ISBN 90 446 0496 8).

R. van den Boogaard, *Zilverstad. De Haagse verduistering van het drama-Srebrenica* (Amsterdam: Prometheus, Rotterdam: NRC Handelsblad, 2005, 285 blz., ISBN 90 446 0600 X).

H. Heeresma, *De held van Srebrenica* (Soesterberg: Aspekt, 2005, 320 blz., ISBN 90 5911 262 8). Roman.

A. van Loon, *Vrouwen van Srebrenica* (Amsterdam, Antwerpen: Contact, 2005, 158 blz., ISBN 90 254 2574 7).

H. Praamsma, J. Peekel, T. Boumans, *Herinneringen aan Srebrenica. 171 Soldatengesprekken* (Amsterdam: Bert Bakker, 2005, 375 blz., ISBN 90 351 2863 X).

N. Ruigrok, *Journalism of attachment. Dutch newspapers during the Bosnian war* (Dissertatie Universiteit van Amsterdam 2005; Amsterdam: Het Spinhuis, 2005, 173 blz., ISBN 90 5589 251 3).

E. Suljagic, *Postcards from the grave*, afterword by E. Vulliamy, translated by L. Haveric (Londen: Saqi, The Bosnian Institute, 2005, 196 blz., ISBN 0 86356 519 0).

J. Vanlerberghe, *Kroniek van onmacht. Sarajevo, Srebrenica, tien jaar later* (Roeselaere: Globe, 2005, 143 blz., ISBN 90 5466 7575).

grote afstanden mogelijk maken smartelijke ervaringen te delen. Historici gewend aan de gelaagdheid en veelzijdigheid van de geschiedenis kunnen daaraan een bijdrage leveren. Zij zullen er echter op bedacht moeten zijn dat maatschappelijk geladen debatten zich niet altijd door hun bevindingen laten beïnvloeden. Dat wil evenwel niet zeggen dat zij zich daartoe niet moeten (blijven) inspannen.

Bespreking naar aanleiding van in 2005 verschenen publicaties:

C. Banning, P. de Koning, *Balkan aan de Noordzee. Over het Joegoslavië-tribunaal, over recht en onrecht* (Amsterdam: Prometheus, Rotterdam: NRC Handelsblad, 2005, 304 blz., ISBN 90 446 0496 8).

R. van den Boogaard, *Zilverstad. De Haagse verduistering van het drama-Srebrenica* (Amsterdam: Prometheus, Rotterdam: NRC Handelsblad, 2005, 285 blz., ISBN 90 446 0600 X).

H. Heeresma, *De held van Srebrenica* (Soesterberg: Aspekt, 2005, 320 blz., ISBN 90 5911 262 8). Roman.

A. van Loon, *Vrouwen van Srebrenica* (Amsterdam, Antwerpen: Contact, 2005, 158 blz., ISBN 90 254 2574 7).

H. Praamsma, J. Peekel, T. Boumans, *Herinneringen aan Srebrenica. 171 Soldatengesprekken* (Amsterdam: Bert Bakker, 2005, 375 blz., ISBN 90 351 2863 X).

N. Ruigrok, *Journalism of attachment. Dutch newspapers during the Bosnian war* (Dissertatie Universiteit van Amsterdam 2005; Amsterdam: Het Spinhuis, 2005, 173 blz., ISBN 90 5589 251 3).

E. Suljagic, *Postcards from the grave*, afterword by E. Vulliamy, translated by L. Haveric (Londen: Saqi, The Bosnian Institute, 2005, 196 blz., ISBN 0 86356 519 0).

J. Vanlerberghe, *Kroniek van onmacht. Sarajevo, Srebrenica, tien jaar later* (Roeselaere: Globe, 2005, 143 blz., ISBN 90 5466 7575).

Discussie over de metamorfose van Nederland

N. C. F. van Sas, *De metamorfose van Nederland. Van oude orde naar moderniteit, 1750-1900* (Amsterdam: Amsterdam university press, 2004, 667 blz., € 35,-, ISBN 90 5356 675 9).

IDO DE HAAN

Het concept van de *Sattelzeit* als aanduiding van de periode tussen 1750 en 1850 waarin de Europese samenleving een overgang naar de moderniteit maakte, heeft in de Nederlandse geschiedschrijving minder ingang gevonden dan je zou verwachten. In deze periode maakte de Noordelijke Nederlanden een in Europees perspectief fundamentele overgang van ‘republikeinse veelheid naar democratische eenvoud’, met de politisering, democratisering, ideologisering en verlegging van de tijdshorizon die daar volgens Reinhart Koselleck eigen aan is. De periodisering van de Nederlandse geschiedenis is echter lange tijd in de ban gebleven van Fruins notie van ‘drie tijdvakken’, waarin 1813 de scherpe scheiding vormde tussen de Republiek en het Koninkrijk der Verenigde Nederlanden. De daaraan voorafgaande periode is lang met enige verlegenheid beziën: een Patriottenbeweging die, zwalkend tussen republikeins corporatisme en democratisch nationalisme, strandde op Pruisisch geweld; een Bataafse Republiek onder Franse auspiciën; en een eenheidsstaat van napoleontische makelij waren het bedenkelijke fundament voor een koninkrijk dat als door en door Nederlands gepresenteerd moest worden.

Sinds de late jaren tachtig van de afgelopen eeuw is die verlegenheid wat aan het wegebben. De herdenkingen van de Patriottenbeweging aan het eind van de jaren tachtig gaven daartoe een eerste aanzet.¹ Sindsdien is in verschillende publicaties de aandacht gericht op de erfenis van de Nederlandse revolutie en heeft in sommige overzichtswerken 1780 plaats gemaakt voor 1813 of 1848 als beginpunt van de moderniteit in Nederland.² Een belangrijke bijdrage aan deze historiografische omslag

¹ F. Grijzenhout, W. W. Mijnhardt, N. C. F. van Sas, ed., *Voor vaderland en vrijheid. De revolutie van de Patriotten* (Amsterdam, 1987); H. Bots, W. W. Mijnhardt, ed., *De droom van de revolutie* (Amsterdam, 1988).

² M. Prak, *Republikeins veelvoud, democratisch enkelvoud, Sociale verandering in het Revolutietijdvak, 's-Hertogenbosch 1770-1820* (Nijmegen, 1999); J. Joor, *De adelaar en het lam. Onrust, opruïing en onwilligheid in Nederland ten tijde van het Koninkrijk Holland en de inlijving bij het Franse keizerrijk (1806-1813)* (Amsterdam, 2000); J. Rosendaal, *Bataven! Nederlandse vluchtelingen in Frankrijk 1787-1795* (Nijmegen, 2003); S. R. E. Klein, *Patriots republikenisme. Politieke cultuur in Nederland (1766-1787)*; J. R. Kuiper, *Een revolutie ontrafeld. Politiek in Friesland 1795-1798* (Franeker, 2002). Deze trend is ook te zien in sommige handboeken, zie bijvoorbeeld W. Fritschy, J. Toebes, ed., *Het ontstaan van het moderne Nederland. Staats- en natievorming tussen 1780 en 1830* (Nijmegen, 1996); R. A. M. Aerts, e. a., *Het land van kleine gebaren. Een politieke geschiedenis van Nederland 1780-1990* (Nijmegen, 1999).

Discussie over de metamorfose van Nederland

N. C. F. van Sas, *De metamorfose van Nederland. Van oude orde naar moderniteit, 1750-1900* (Amsterdam: Amsterdam university press, 2004, 667 blz., € 35,-, ISBN 90 5356 675 9).

IDO DE HAAN

Het concept van de *Sattelzeit* als aanduiding van de periode tussen 1750 en 1850 waarin de Europese samenleving een overgang naar de moderniteit maakte, heeft in de Nederlandse geschiedschrijving minder ingang gevonden dan je zou verwachten. In deze periode maakte de Noordelijke Nederlanden een in Europees perspectief fundamentele overgang van ‘republikeinse veelheid naar democratische eenvoud’, met de politisering, democratisering, ideologisering en verlegging van de tijdshorizon die daar volgens Reinhart Koselleck eigen aan is. De periodisering van de Nederlandse geschiedenis is echter lange tijd in de ban gebleven van Fruins notie van ‘drie tijdvakken’, waarin 1813 de scherpe scheiding vormde tussen de Republiek en het Koninkrijk der Verenigde Nederlanden. De daaraan voorafgaande periode is lang met enige verlegenheid bezien: een Patriottenbeweging die, zwalkend tussen republikeins corporatisme en democratisch nationalisme, strandde op Pruisisch geweld; een Bataafse Republiek onder Franse auspiciën; en een eenheidsstaat van napoleontische makelij waren het bedenkelijke fundament voor een koninkrijk dat als door en door Nederlands gepresenteerd moest worden.

Sinds de late jaren tachtig van de afgelopen eeuw is die verlegenheid wat aan het wegebben. De herdenkingen van de Patriottenbeweging aan het eind van de jaren tachtig gaven daartoe een eerste aanzet.¹ Sindsdien is in verschillende publicaties de aandacht gericht op de erfenis van de Nederlandse revolutie en heeft in sommige overzichtswerken 1780 plaats gemaakt voor 1813 of 1848 als beginpunt van de moderniteit in Nederland.² Een belangrijke bijdrage aan deze historiografische omslag

¹ F. Grijzenhout, W. W. Mijnhardt, N. C. F. van Sas, ed., *Voor vaderland en vrijheid. De revolutie van de Patriotten* (Amsterdam, 1987); H. Bots, W. W. Mijnhardt, ed., *De droom van de revolutie* (Amsterdam, 1988).

² M. Prak, *Republikeins veelvoud, democratisch enkelvoud, Sociale verandering in het Revolutietijdvak, 's-Hertogenbosch 1770-1820* (Nijmegen, 1999); J. Joor, *De adelaar en het lam. Onrust, opruïing en onwilligheid in Nederland ten tijde van het Koninkrijk Holland en de inlijving bij het Franse keizerrijk (1806-1813)* (Amsterdam, 2000); J. Rosendaal, *Bataven! Nederlandse vluchtelingen in Frankrijk 1787-1795* (Nijmegen, 2003); S. R. E. Klein, *Patriots republikanisme. Politieke cultuur in Nederland (1766-1787)*; J. R. Kuiper, *Een revolutie ontrafeld. Politiek in Friesland 1795-1798* (Franeker, 2002). Deze trend is ook te zien in sommige handboeken, zie bijvoorbeeld W. Fritschy, J. Toebes, ed., *Het ontstaan van het moderne Nederland. Staats- en natievorming tussen 1780 en 1830* (Nijmegen, 1996); R. A. M. Aerts, e. a., *Het land van kleine gebaren. Een politieke geschiedenis van Nederland 1780-1990* (Nijmegen, 1999).